

ELŻBIETA SZEFLER
WSP w Bydgoszczy

ZRÓŻNICOWANIE BOHATERÓW LITERACKICH W POLSKICH I RADZIECKICH
ZASOPISMACH DLA DZIECI MŁODSZYCH

1. Wyeksponowanie problemu

Jedną z funkcji pełnionych przez utwory literackie jest ich wychowawcze oddziaływanie na dzieci. Czynią to za pomocą swych bohaterów poprzez prezentowanie w różnorodny sposób ich zachowań, celów działań, cech itp.

Jako model bohatera literackiego przyjmęłam "słowne, obrazowe lub jakiegokolwiek symboliczne przedstawienie ludzkiego zachowania/.../ mogące służyć za przykład i przedmiot odniesienia ocen i skonstruowane dla praktycznych celów społecznych.

/.../ Model może być przedstawiony w formie konkretnego obrazu czy serii obrazów albo w formie normatywnego sformułowania, albo w postaci mniej lub bardziej abstrakcyjnej koncepcji"¹.

We współczesnej teorii i praktyce wychowania dostrzega się coraz wyraźniejszą potrzebę wyzyskania literatury jako bogatego i precyzyjnego instrumentu kształtowania osobowości dziecka. "W ramach wychowania literackiego udostępnianie i uprzyjętnianie niedoświadczonym odbiorcom wartości dzieł literackich polega na dbałości o to, by utwory o głębokich walorach artystycznych i moralnych bezpośrednio i systematycznie oddziaływały na uczniów, a także aby w procesie tego oddziaływania występował zespół czynności wychowawczych, które budziłyby u dzieci potrzebę obcowania z literaturą oraz rozwijały zdolności właściwego jej przeżywania, spostrzegania i rozumienia"².

Ponadto odkrywanie i rozumienie problemów tkwiących w utworach ma pogłębiać treści realnego życia i służyć dojrzwaniu postaw społeczno - moralnych. Doświadczenia literackie dzieci

powinny inspirować ich aktywność twórczą i wzbogacać zakres doświadczeń indywidualnych każdego dziecka.

W ramach działu wychowania estetycznego program wychowania przedszkolnego przewiduje zadanie wyrabiania wrażliwości na wartości estetyczne w przyrodzie, technice i sztuce, na piękno postępowania i czynów człowieka³. W grupie czterolatek program określa zadanie poznawania wartościowych utworów polskiej literatury dla dzieci, budzącej wrażliwości na dobro i zło⁴. W wieku pięciu lat zachodzą duże zmiany w rozwoju społecznym dziecka. Nasila się potrzeba współdziałania z rówieśnikami, przejawia się wrażliwość na opinię otoczenia. "Wyraźniej niż u czterolatek zarysowują się sprzeczności interesów podczas zabawy, mnożą się konflikty, pojawiają się sympatie i antypatie, tendencje do pomijania niektórych kolegów, nadużywanie przewagi i dokuczanie. W pracy wychowawczej nad przyswajaniem dzieciom właściwych norm postępowania coraz szersze zastosowanie znajduje metoda umów z dziećmi, regulujących ich wzajemne stosunki i ustalających ich prawa i obowiązki"⁵. Zwiększa się też rola książki w oddziaływaniu na rozwój społeczno - moralny dzieci.

W rozwoju społeczno - moralnym sześciolatek następują dalsze wyraźne zmiany. Zwiększa się świadomość i samodzielność. Rozwijają się samoocena i samokontrola. W ramach przewidzianych w programie zadań z zakresu wychowania estetycznego dla tej grupy wiekowej znajdujemy rozbudzanie wrażliwości dzieci na piękno dobra i brzydotę złą w postępowaniu człowieka (na przykładach z życia i literatury)⁶.

W ramach zadań z działu wychowania umysłowego przewiduje się m.in.:

- zachęcanie do wypowiedziania się na temat poznanej utworu wraz z próbami konkretyzowania zawartej w nim myśli przewodniej i sensu moralnego,
- próby przewidywania zakończenia akcji utworu⁷.

Jednym z głównych celów nauczania języka polskiego w klasach początkowych jest kształtowanie wartościowych społecznie postaw, umożliwiających aktywne uczestnictwo w życiu rodziny, szkoły, środowiska i narodu. Nauka języka polskiego ma też na celu rozwijanie uczuć patriotycznych i internacjonalistycznych⁸. W wyniku realizacji programu języka ojczystego uczeń klas niższych powinien m.in.:

- przejawiać poczucie więzi narodowej i patriotycznego zaangażowania wyrażające się w emocjonalnym związku z teraźniejszością i przeszłością własnego regionu i kraju,
- wykazywać wrażliwość emocjonalną na sprawy innych ludzi,
- posiadać nawyki społecznego współżycia i współdziałania,
- szanować własność osobistą i społeczną,
- dążyć do nabywania wartościowych cech charakteru⁹.

Kształtowanie wartościowych społecznie postaw następuje również w trakcie obcowania z tekstem literackim. Uczniowie wykonują szereg ćwiczeń, które określa program nauczania:

- wskazują w utworach literackich bohaterów,
- uczą się odróżniania postaci głównych i drugorzędnych,
- dokonują oceny bohaterów literackich i uzasadniają swój sąd,
- wynajdują w tekście literackim określone fragmenty, np. opis zewnętrznych cech bohatera¹⁰.

Tabela 1. Ćwiczenia związane z poznawaniem bohaterów literackich w świetle programu nauczania klas I - III ¹¹

klasa I	klasa II	klasa III
<ul style="list-style-type: none"> - rozmowa nt.utworu literackiego: bohaterowie, ich zachowanie - stosunek emocjonalny do postaci z utworu - wyodrębnianie zdarzeń oraz określanie miejsca - nastrój w utworze 	<ul style="list-style-type: none"> - rozmowa nt.prze-czytanych tekstów, nawiązywanie do doświadczeń i przeżyć dzieci - zbiorowe wyodrębnienie postaci w utworach literackich - kształtowanie umiejętności wyrażania własnego sądu o postaciach i zdarzeniach - zbiorowe ustalanie kolejności zdarzeń jako ćwiczenia zmiierzające do ustalania przebiegu akcji; zbiorowe omawianie miejsca akcji - zbiorowe określanie nastroju w utworze - układanie opowiadań "twórczych", np.dotyczących dalszych losów bohatera 	<ul style="list-style-type: none"> - wyodrębnianie postaci, wskazywanie postaci głównych i drugorzędnych; charakterystyczne cechy bohatera, - ocena postępowania bohatera, uzasadnienie swego zdania - ustalanie kolejności zdarzeń, ich wzajemnej zależności, odróżnianie zdarzeń istotnych od mniej istotnych, wskazywanie wydarzenia decydującego o zmianie postępowania bohatera - określanie nastroju w utworze jak w kl.II - wybieranie najpiękniejszych lub najważniejszych fragmentów opowiadania, uzasadnienie wyboru

Program nauczania uzasadnia celowość stosowania proponowanych ćwiczeń w zakresie poznawania bohaterów literackich. "Kult miłości Ojczyzny, szacunek dla innych ludzi, umiłowanie języka ojczystego, troska o jego poprawność, bogactwo i piękno są możliwe do osiągnięcia dzięki dążeniom do kształtowania wartościowych cech charakteru, takich jak pracowitość, gospodarność, wytrwałość, odwaga, prawdomówność, odpowiedzialność, koleżeńskość i wrażliwość emocjonalna. W wieku wczesnoszkolnym kształtuje się nie tylko mowa i myślenie, ale i charakter jednostki, dlatego ważnym zadaniem jest właściwy wybór treści wychowawczych"¹².

Dzięki utworom literackim nauczyciel może kształtować osobowość wychowanków, bowiem obrazy literackie ukazujące losy bohaterów uświadamiają czytelnikom prawa i normy moralne, zgodnie z którymi powinien postępować każdy człowiek.

2. Metodologia badań

Zróżnicowanie bohaterów literackich postanowiłam określić na podstawie opowiadań zamieszczonych na łamach wybranych czasopism przeznaczonych dla dzieci w wieku przedszkolnym i wczesnoszkolnym. Do analiz przyjąłam wszystkie opowiadania zawarte w dwóch rocznikach (1968, 1978) następujących czasopism: "Miś", "Весёлые Картинки", "Świerszczyk", "Płomyczek", "Murzilka", "Barvinok". Przyjęte do analizy tytuły klasyfikuję w Tabeli 2, która ukazuje różnice w układzie czasopism dla dzieci w Polsce i ZSRR. Uwzględnia ona kryterium wieku, dla którego czasopisma są przeznaczone, ich zasięg terytorialny, status organizacyjno - instytucjonalny oraz częstotliwość ukazywania się.

Tabela 2. Czasopisma dla dzieci polski h i radzieckich obj. te analiza

Kraj	Tytuł	Kryterium wieku			Zasięg terytorialny		Status organizacyjny - instytucjonalny		Częstotliwość ukazywania się		
		dla przedszkol-	dla dzieci klas niż-	czytających samych dzielnic	wydawane centralnie	terenowe, lokalne	związków, instytucji	rządowe	tygodnik	dwutygodnik	miesięcznik
Polska	"Mie"	+			+		+		+		
	"Świerszczyk"		+		+		+			+	
ZSRR	"Piomyczek"			+	+		+			+	
	"Vesëlye Kartinki"	+			+			+			+
	"Barvinok"		+	+	+	+	+	+			+
	"Murzilka"		+	+	+	+	+	+			+

Biorąc pod uwagę częstotliwość ukazywania się poszczególnych tytułów, do badań zakwalifikowałam 268 numerów czasopism dla dzieci.

Przyjęłam następujące kryteria doboru czasopism:

- publiczność,
- kraj,
- kryterium czasowe.

Przyjmując do badań czasopisma dwóch krajów, zamierzałam porównać bohaterów lansowanych przez redakcje poszczególnych czasopism polskich z ukazywanymi w analogicznych czasopismach radzieckich. Chciałam również określić istotne cechy prezentowanych bohaterów w czasopismach przedszkolnych i szkolnych. W przypadku ostatniego z wyodrębnionych kryteriów kierowałam się następującymi względami:

- a/ różnice w zakresie lansowanych modeli są po okresie 10 - letnim zapewne znaczne; pozwolą określić zmiany w polityce redakcyjnej, aktualne tendencje literackie oraz wzory wychowawcze,
- b/ rok 1978 zapoczątkowuje stopniowe wprowadzanie reformy oświatowej w Polsce oraz wdrażanie nowych treści i form w placówkach dydaktyczno - wychowawczych krajów sąsiednich; analiza roczników 1978 poszczególnych czasopism zmierzała do oceny reakcji redakcji czasopism na te modyfikacje.

Analizując polskie i radzieckie czasopisma dla dzieci w wieku przedszkolnym i wczesnoszkolnym postanowiłam ustalić:

- 1/ jakie istnieją zasadnicze różnice w przedstawianiu bohaterów literackich przez czasopisma przeznaczone dla dzieci przedszkolnych i z klas niższych,
- 2/ czy po okresie 10 - letnim sposoby prezentacji bohaterów uległy generalnym zmianom i jakim,
- 3/ na czym polegają podstawowe różnice w sposobie prezentowania postaci literackich przez czasopisma polskie i radzieckie.

Aby rozwiązać postawione problemy, dokonałam analiz bohaterów literackich w następujących zakresach:

- podziału wypowiedzi według funkcji wychowawczej i stopnia krytyczności,
- charakterystyki bohaterów - wyodrębnienie ich rodzajów,
- ustalenia kontekstu, w jakim ukazywani byli bohaterowie,
- określenia miejsca bohaterów w szerszej strukturze społecznej,
- wyjaśnienia roli (miejsca) poszczególnych postaci w utworze

- oraz stopnia autentyzmu bohaterów,
- podziału wypowiedzi według czasu,
- określenia sposobu prezentacji postaci w poszczególnych czasopiśmie¹³.

Uważam, że tak dobrane zakresy badań pozwolą nie tylko na rozwiązanie wyłonionych problemów, ale iż dopiero na tej podstawie można przeprowadzać szczegółowsze analizy dotyczące określenia modeli bohaterów lansowanych przez czasopisma dla dzieci. Nie tylko bowiem postawy bohaterów są istotne dla ustalenia tegoż modelu, ale i cały kontekst społeczny, w którym bohater literacki funkcjonuje.

Przewiduję zatem w dalszej fazie badań dokonanie analizy bohaterów w aspekcie prezentowanych przez nich postaw społeczno - moralnych (określenie sposobów prezentacji postaci literackich, wyszczególnienie celów działań bohaterów, wyłonienie właściwości psychofizycznych analizowanych postaci, określenie postaw etycznych i społecznych prezentowanych przez bohaterów), a następnie przeprowadzenie badań nad funkcjonowaniem tychże bohaterów w świadomości (odbiorze) czytelników.

3. Prezentacja i analiza wyników badań

W początkowej fazie analiz dokonałam podziału wszystkich opowiadań według funkcji wychowawczej i stopnia krytyczności. Zamierzałam bowiem ustalić, czy badane utwory pełnią funkcję wychowawczą, czy też są wychowawczo obojętne oraz czy ukazują pewne wzory zachowań, czy też angażują czytelników w nurtujące bohaterów problemy i konflikty prowokując do zajmowania określonych stanowisk i argumentacji. Przyjmuję za K.Kuliczowską trzy kategorie bohaterów - wzory zachowań:

- bohater "głośnik" (schematyczna postać skonstruowana w oparciu o postulowany model postępowania, sprzężona ściśle z konwencją dydaktyczno - moralizatorską),
- bohater prowadzący (angażujący emocjonalnie siłą ekspresji, postać sprzężona z konwencją moralistyczną; wartości moralne i oceny wynikają tu z postępowania bohatera),
- bohater zbiorowy (grupa odpowiedzialna społecznie i moralnie)¹⁴.

Badania wykazały, że wśród prezentowanych opowiadań nie ma wychowawczo obojętnych. Wszystkie mieszczą się w kategoriach wychowawczo - zaangażowanych.

Tabela 3. Podział wypowiedzi według funkcji wychowawczej i stopnia krytyczności

Lp.	Tytuł czasopisma, rocznik	Rodzaje wypowiedzi		Razem
		wychowawczo zaangażowane - krytyczno polemiczne	wychowawczo zaangażowane - inne	
1	"Miś" 1968	2 /12,5%/	14 /87,5%/	16 /100%/
2	"Miś" 1978	2 /20,0%/	8 /80,0%/	10 /100%/
3	"Świerszczyk" 1968	13 /12,8%/	89 /87,2%/	102 /100%/
4	"Świerszczyk" 1978	13 /17,1%/	63 /82,9%/	76 /100%/
5	"Piomyczek" 1968	10 /18,9%/	43 /81,1%/	53 /100%/
6	"Piomyczek" 1978	24 /47,1%/	27 /52,9%/	51 /100%/
7	"Vesëlye Kartinki" 1968	1 /10,0%/	9 /90,0%/	10 /100%/
8	"Vesëlye Kartinki" 1978	2 /8,7%/	21 /91,3%/	23 /100%/
9	"Barvinok" 1971	5 /11,1%/	40 /88,9%/	45 /100%/
10	"Barvinok" 1978	6 /23,1%/	20 /76,9%/	26 /100%/
11	"Murzilka" 1968	2 /5,1%/	37 /94,9%/	39 /100%/
12	"Murzilka" 1978	5 /14,3%/	30 /85,7%/	35 /100%/
	R A Z E M :	85	401	486

Wśród analizowanych opowiadań były wyłącznie zaangażowane wychowawczo. Część z nich stanowiły krytyczno - polemiczne, zdecydowaną większość jednakże określone jako inne, tzn. ukazujące wzory zachowań, konsekwencje zachowań niewłaściwych i postaw negatywnych, przeobrażenia bohaterów i czynniki je warunkujące.

Najwięcej opowiadań wychowawczo zaangażowanych o charakterze krytyczno - polemicznym wystąpiło w "Płomyczku" 1978 /47,1%/, najmniej w "Murzilke" 1968 /5,1%/. W analizowanych rocznikach czasopism polskich zauważyć można tendencję wzrostową w zakresie zamieszczania utworów o charakterze krytyczno - polemicznym; w ciągu 10 lat, w kolejnych tytułach / im starsze dziecko, tym więcej dostarcza mu się tego typu utworów/. W czasopiśmie radzieckich przeznaczonych dla dzieci szkolnych również nastąpił w okresie 10 -letnim wzrost liczby opowiadań o charakterze krytyczno - polemicznym, natomiast w czasopiśmie "Vesëlye Kartinki" odsetek ten jest niższy. Jest to zjawisko właściwe, ponieważ dzieciom w wieku przedszkolnym trudno jest analizować utwory, zwłaszcza takie, które nie dają jednoznacznej odpowiedzi na postawiony problem lecz oczekują jej od odbiorcy. Najwięcej pozostałych utworów wychowawczo zaangażowanych pojawiło się w "Murzilke" 1968 /94,9%/, a następnie w rocznikach "Vesëlyh Kartinok". Najmniej było ich w "Płomyczku" 1978 /52,9%/. W odniesieniu do dwóch ostatnich czasopism są to koncepcje jak najbardziej słuszne i uzasadnione względami psychologicznymi. W polskich czasopiśmie wraz z rozwojem dzieci odsetek tego typu utworów konsekwentnie zmniejsza się, w radzieckim czasopiśmie przedszkolnym wzrasta nieznacznie, a w szkolnych - podobnie jak w czasopiśmie polskich maleje.

Kolejne zestawienie dotyczy dokonanej charakterystyki bohaterów, z wyróżnieniem: dziecięcego bohatera pojedynczego oraz zbiorowego, bohatera dorosłego oraz zwierząt - jako dominujących /pierwoszoplanowych/ bohaterów niektórych opowiadań.

Tabela 4. Charakterystyka bohaterów

Lp.	Tytuł czasopisma, rocznik	C h a r a k t e r y s t y k a b o h a t e r ó w					Razem
		Dziecko - bohater pojedynczy	Dziecko - bohater zbiorowy	Dorośli	Zwierzę		
1	"Miś" 1968	11 / 68,7% /	5 / 31,3% /	-	-	16 / 100% /	
2	"Miś" 1978	5 / 50,0% /	4 / 40,0% /	1 / 10,0% /	-	10 / 100% /	
3	"Świerszczyk" 1968	69 / 67,6% /	27 / 26,6% /	3 / 2,9% /	3 / 2,9% /	102 / 100% /	
4	"Świerszczyk" 1978	31 / 40,8% /	38 / 50,0% /	6 / 7,9% /	1 / 1,3% /	76 / 100% /	
5	"Płomyczek" 1968	21 / 39,6% /	13 / 24,5% /	16 / 30,2% /	3 / 5,7% /	53 / 100% /	
6	"Płomyczek" 1978	19 / 37,3% /	22 / 43,1% /	8 / 15,7% /	2 / 3,9% /	51 / 100% /	
7	"Vesëlye Kartinki" 1968	3 / 30,0% /	7 / 70,0% /	-	-	10 / 100% /	
8	"Vesëlye Kartinki" 1978	13 / 56,5% /	2 / 8,7% /	7 / 30,4% /	1 / 4,4% /	23 / 100% /	
9	"Barvinok" 1971	24 / 53,3% /	19 / 42,2% /	2 / 4,5% /	-	45 / 100% /	
10	"Barvinok" 1978	14 / 53,8% /	8 / 30,8% /	4 / 15,4% /	-	26 / 100% /	
11	"Murzilka" 1968	18 / 46,2% /	9 / 23,1% /	11 / 28,2% /	1 / 2,5% /	39 / 100% /	
12	"Murzilka" 1978	14 / 40,0% /	6 / 17,1% /	14 / 40,0% /	1 / 2,9% /	35 / 100% /	
R A Z E M :		242	160	72	12	486	

Z zestawienia wynika, że nośnikiem wartości jest głównie jednostka. Oddziaływanie wychowawcze czasopism dla dzieci wiąże się więc w dużym stopniu z oddziaływaniem przez wzór osobowy. Spory odsetek stanowią również dziecięcy bohaterowie zbiorowi /160/. Najmniej występuje w opowiadaniach bohaterów zwierzęcych.

Mniej rodzajów bohaterów przedstawiają opowiadania drukowane w czasopismach dla dzieci przedszkolnych niż dla dzieci klas niższych. Dzieci w wieku przedszkolnym nie stykają się lub tylko w niewielkim zakresie z bohaterami dorosłymi i zwierzęcymi. Postacią występującą w opowiadaniach jest przede wszystkim rówieśnik dzieci. Uczniowie klas I - III na ogół zapoznawani są z wszystkimi rodzajami bohaterów /nie ukazuje ich jedynie "Barvinok"/. W większości dominującymi w czasopismach "szkolnych" są bohaterowie pojedynczy /Świerszczyk 1968, "Płomyczek" 1968, roczniki "Barvinoka" i "Murzilki"/. W roczniku 1968 tendencje redakcji polskich i radzieckich były w tym zakresie zbieżne, po 10 latach natomiast różnorodne. Redakcje radzieckie w dalszym ciągu preferowały bohatera pojedynczego, natomiast redakcje polskie na plan pierwszy wysunęły dziecięcego bohatera zbiorowego.

Zauważyć też można, że w radzieckich czasopismach: "Vesëlye Kartinki" 1978, "Murzilka" /oba roczniki/ oraz w polskim "Płomyczku" 1968 sporą rolę odgrywa także bohater dorosły. Jest on ukazwany z dość dużą częstotliwością, np. w "Murzilce" 1978 na równi z pojedynczym bohaterem dziecięcym, a częściej niż dziecięcy bohater zbiorowy.

Istotnym tworzywem fabuły i charakterystyki bohatera jest jego pozycja społeczna w najbliższym otoczeniu. Kolejne zestawienie ukazuje, w jakim kontekście występują bohaterowie opowiadań.

Tabela 5. Kontekst, w jakim ukazywani są bohaterowie opowiadań

Lp.	Tytuł czasopisma, rocznik	Kontekst, w jakim ukazywani są bohaterowie				Razem
		szerszy kontekst społeczny	grupa rówieśnicza	rodzina	inna jednostka	
1	"Miś" 1968	3 /18,8%/	4 /25,0%/	7 /43,7%/	2 /12,5%/	16 /100%/
2	"Miś" 1978	3 /30,0%/	2 /20,0%/	5 /50,0%/	-	10 /100%/
3	"Świerszczyk" 1968	25 /24,5%/	38 /37,2%/	18 /17,7%/	21 /20,6%/	102 /100%/
4	"Świerszczyk" 1978	10 /13,1%/	25 /32,9%/	25 /32,9%/	16 /21,1%/	76 /100%/
5	"Piomyczek" 1968	33 /62,3%/	10 /18,9%/	5 /9,4%/	5 /9,4%/	53 /100%/
6	"Piomyczek" 1978	15 /29,4%/	20 /39,2%/	8 /15,7%/	8 /15,7%/	51 /100%/
7	"Vesëlye Kartinki" 1968	2 /20,0%/	6 /60,0%/	1 /10,0%/	1 /10,0%/	10 /100%/
8	"Vesëlye Kartinki" 1978	10 /43,5%/	1 /4,4%/	7 /30,4%/	5 /21,7%/	23 /100%/
9	"Barvinok" 1971	26 /57,8%/	7 /15,6%/	10 /22,2%/	2 /4,4%/	45 /100%/
10	"Barvinok" 1978	10 /37,4%/	6 /22,2%/	6 /22,2%/	4 /17,2%/	26 /100%/
11	"Murzilka" 1968	17 /43,6%/	8 /20,5%/	8 /20,5%/	6 /15,4%/	39 /100%/
12	"Murzilka" 1978	20 /57,2%/	5/14,3%/	4 /11,4%/	6 /17,1%/	35 /100%/
	Razem:	174	132	104	76	486

Bohaterowie analizowanych opowiadań występowali na tle: szerszego kontekstu, grupy rówieśniczej, rodziny, w relacji z inną jednostką. Generalnie /w odniesieniu do wszystkich czasopism łącznie/ najwięcej bohaterów ukazanych zostało na tle szerokiego kontekstu społecznego, następnie w grupie rówieśniczej, w rodzinie. Najmniej bohaterów prezentowanych jest w relacji z inną jednostką.

Postaci ukazywane przede wszystkim na tle rodziny to bohaterowie "Misia" 1978 /50%/. Najmniej liczną grupę stanowili tego typu bohaterowie w "Płomyczku" 1968 /9,4%/. Sądzę, iż jest to tendencja właściwa ze względu na prawidłowości rozwojowe dzieci - ich stopniowe zdobywanie doświadczeń w coraz dalszym otoczeniu i szerszych kręgach społecznych.

Bohater na tle grupy rówieśniczej eksponowany jest przede wszystkim w radzieckim czasopiśmie dla najmłodszych "Vesëlye Kartinki" 1968 /60%/, a najrzadziej w roczniku 1978 tego samego czasopisma /4,4%/. Redakcja ta bowiem po 10 latach zaczyna preferować bohaterów ukazanych na tle jeszcze szerszego kontekstu społecznego. Diametralnie inne są więc w tej kwestii poglądy redakcji polskiej i radzieckiej czasopism dla najmłodszych. Z punktu widzenia psychologii rozwojowej, bardziej prawidłowe wydaje się oddziaływanie redakcji "MISIA". Być może wyniki badań radzieckich nad stopniem akceleracji rozwoju dzieci przedszkolnych upoważniają redaktorów czasopisma "Vesëlye Kartinki" do przyjęcia prezentowanego tu stanowiska.

Relacja: bohater - inna jednostka dominuje w roczniku 1978 "Vesëlyh Kartinek" /21,7%/. Najrzadziej ukazywane były w "Barvinoku" 1971 /4,4%/. Bohaterów ukazanych w szerszym kontekście społecznym przedstawia przede wszystkim "Płomyczek" 1968 /62,3%/. Najrzadziej takie tło społeczne występuje w roczniku "Świerszczyka" /13,1% z 1978 roku.

Na podstawie zestawień liczbowych zawartych w tabeli 5 można stwierdzić, że czasopisma polskie ukazują bohaterów literackich w coraz szerszym środowisku społecznym - od rodziny /"Miś"/ poprzez grupę rówieśniczą /"Świerszczyk", "Płomyczek" 1978/, aż po szerszy kontekst społeczny /"Płomyczek" 1968/. Czasopisma radzieckie eksponują w zasadzie wyłącznie szerszy kontekst jako tło społeczne występującego bohatera. Wyjątek stanowią tu "Vesëlye Kartinki" 1968, w którym to czasopiśmie preferowana jest grupa rówieśnicza jako tło występującego bohatera.

Uważam, iż redakcje polskie staranniejsze, z przedstawionego tu punktu widzenia, dobierają utwory literackie do czasopism dla dzieci. Bazują w większym stopniu niż redakcje radzieckie na przełankach psychologii rozwojowej dziecka w okresie przedszkolnym i wczesnoszkolnym.

Kolejno wyodrębniłam miejsce bohaterów utworów literackich zajmowane w tzw. szerszej strukturze społecznej. Pod uwagę wzięłam bohaterów funkcjonujących w następujących środowiskach:

- bohater miejski w środowisku miejskim,
- bohater miejski w środowisku wiejskim,
- bohater wiejski w środowisku wiejskim,
- bohater małomiasteczkowy w środowisku wielkomiejskim,
- bohater w warunkach egzotycznych.

Założyłam ponadto, iż w niektórych opowiadaniach brak będzie informacji w tym zakresie.

Tabela 6. Miejsce bohatera w szerszej strukturze społecznej

Lp.	Tytuł czasopisma, rozdział	Miejsce bohatera w szerszej strukturze społecznej							Razem
		Bohater miejski w środowisku miejskim	Bohater miejski w środowisku wiejskim	Bohater wiejski w środowisku wiejskim	Bohater małomiasteczko- wy w środowisku wiejskim	Bohater w warunkach egzotycznych	Brak in- formacji		
1	"Miś" 1968	1 / 6,3% /	2 / 12,5% /	2 / 12,5% /	-	-	11 / 68,7% /	16 / 100% /	
2	"Miś" 1978	4 / 40,0% /	2 / 20,0% /	-	-	-	4 / 40,0% /	10 / 100% /	
3	"Świerszczyk" 1968	75 / 73,5% /	-	5 / 4,9% /	1 / 1,0% /	-	21 / 20,6% /	102 / 100% /	
4	"Świerszczyk" 1978	28 / 36,8% /	3 / 3,9% /	6 / 7,9% /	-	-	39 / 51,4% /	76 / 100% /	
5	"Płomyczek" 1968	17 / 32,1% /	2 / 3,8% /	11 / 20,7% /	-	2 / 3,8% /	21 / 39,6% /	53 / 100% /	
6	"Płomyczek" 1978	28 / 54,9% /	7 / 13,7% /	3 / 5,9% /	-	-	13 / 25,5% /	51 / 100% /	
7	"Vesélye Kartinki" 1968	-	-	1 / 10,0% /	-	-	9 / 90,0% /	10 / 100% /	
8	"Vesélye Kartinki" 1978	2 / 8,7% /	1 / 4,4% /	1 / 4,4% /	-	2 / 8,7% /	17 / 73,8% /	23 / 100% /	
9	"Barvinok" 1971	1 / 2,2% /	-	9 / 20,0% /	1 / 2,2% /	-	34 / 75,6% /	45 / 100% /	
10	"Barvinok" 1978	6 / 23,1% /	2 / 7,7% /	5 / 19,2% /	-	-	13 / 50,0% /	26 / 100% /	
11	"Murzilka" 1968	2 / 5,1% /	-	6 / 15,4% /	-	1 / 2,6% /	30 / 76,9% /	39 / 100% /	
12	"Murzilka" 1978	5 / 14,3% /	5 / 14,3% /	9 / 25,7% /	-	-	16 / 45,7% /	35 / 100% /	
	R A Z E M :	169	24	58	2	5	228	486	

Całkowicie zgodne są wyniki moich badań z wynikami uzyskanymi przez J. Papuzińską w zakresie środowiskowego umiejscowienia bohaterów utworów literackich: "/../ w większości zaś utworów realia ukazane są tak, że bohatera możemy podporządkować do każdego właściwie środowiska noszącego pewne piętno urbanizacji - środowisko wielkomiejskie, małomiasteczkowe, uprzemysławiające się, wieś". Zjawisko "amorfizmu" środowiskowego bohatera, charakterystyczne dla prasy o szerokim i zróżnicowanym kręgu odbiorców występuje więc również i tutaj ¹⁷. Najwięcej bowiem bohaterów /228/ przedstawionych jest w nieokreślonych warunkach i środowiskach. W okresie 10 - letnim zauważyć można tendencję zniżkową w tym zakresie we wszystkich czasopismach oprócz "Świerszczyka". Duży odsetek stanowią również bohaterowie usytuowani w środowisku miejskim /169/. Najmniej bohaterów ukazanych zostało w obcym dla siebie środowisku /małomiasteczkowy w środowisku wielkomiejskim/ oraz w dalekich krajach - w warunkach egzotycznych. Bohaterów we wszystkich środowiskach nie ukazuje żadne czasopismo, natomiast w najbardziej zróżnicowanych /pięciu środowiskach/ - "Płomyczek" 1968 oraz "Vesëlye Kartinki" 1978.

W czasopismach dla najmłodszych dominuje bohater uniwersalny. Można dostrzec jednakże pozytywne zjawisko w odniesieniu do radzieckiego czasopisma "Vesëlye Kartinki". Po 10 latach czasopismo to utrzymując dominantę bohatera uniwersalnego, ukazywało bohaterów w czterech różnych środowiskach.

Spośród czasopism radzieckich także "Murzilka" i "Barvinok" lansują bohatera uniwersalnego. Najmniej tego typu bohatera spotykamy w "Świerszczyku" 1968 /20,6%/. W czasopiśmie tym zmienia się po 10 latach umiejscowienie bohatera w szerszej strukturze społecznej. W roczniku 1968 są to przede wszystkim bohaterowie miejscy działający w swym środowisku, a w roczniku 1978 - bohaterowie uniwersalni. W rocznikach "Płomyczka" dostrzec można sytuację odwrotną.

Spośród wszystkich analizowanych czasopism "Świerszczyk" 1968 w największym stopniu przedstawia bohaterów miejskich w środowisku miejskim /73,5%/, najmniej zaś "Barvinok" 1971 /2,2%/. Bohaterowie miejscy w środowisku wiejskim eksponowani są na łamach 1978 rocznika "Misia" /20%/. W najmniejszym stopniu ukazywani są w "Płomyczku" 1968 /3,8%/. Bohaterowie wiejscy ukazani w swym środowisku dominują w "Murzilce" 1978 /25,7%/, w niewielkim zakresie prezentowani są w radziec-

kim czasopiśmie dla najmłodszych "Vesëlye Kartinki" 1978 /4,4%/.

Postaci literackie zajmują w utworach miejsce przewodnie bądź marginalne. Wyniki analiz w tym zakresie zawarto w kolejnym zestawieniu.

Tabela 7. Rola /miejsce/ postaci w utworze

Lp.	Tytuł czasopisma, rocznik	Rola postaci w tle utworu		Razem
		Postać przewodnia	Postać marginalna	
1	"Miś" 1968	13 /81,3%/	3 /18,7%/	16 /100%/
2	"Miś" 1978	6 /60,0%/	4 /40,0%/	10 /100%/
3	"Świerszczyk" 1968	72 /70,6%/	30 /29,4%/	102 /100%/
4	"Świerszczyk" 1978	55 /72,4%/	21 /27,6%/	76 /100%/
5	"Płomyczek" 1968	38 /71,7%/	15 /28,3%/	53 /100%/
6	"Płomyczek" 1978	31 /60,8%/	20 /39,2%/	51 /100%/
7	"Vesëlye Kartinki" 1968	4 /40,0%/	6 /60,0%/	10 /100%/
8	"Vesëlye Kartinki" 1978	20 /87,0%/	3 /13,0%/	23 /100%/
9	"Barvinok" 1971	33 /73,3%/	12 /26,7%/	45 /100%/
10	"Barvinok" 1978	15 /57,8%/	11 /42,2%/	26 /100%/
11	"Murzilka" 1968	36 /92,3%/	3 /7,7%/	39 /100%/
12	"Murzilka" 1978	31 /88,6%/	4 /11,4%/	35 /100%/
	R A Z E M :	354	132	486

Analizy wykazały, że bohaterowie utworów literackich przedstawiani są w przeważającej mierze jako postaci przewodnie. Postaci marginalne /132/ stanowią natomiast prawie 1/4 wszystkich ukazanych bohaterów utworów. Postaci przewodnie dominują we wszystkich rocznikach każdego z analizowanych czasopism dla dzieci, z wyłączeniem radzieckiego czasopisma dla najmłodszych - "Vesëlye Kartinki" 1968 /występuje w nim 20% przewaga postaci marginalnych nad przewodnimi/. Po 10 latach można zauważyć spadek ilości postaci pierwszoplanowych w czasopismach: "Miś", "Płomyczek", "Barvinok", "Murzilka". W "Świerszczyku" 1978 nieznacznie zwiększyła się ilość tego typu postaci, a w czasopiśmie "Vesëlye Kartinki" zauważyć można wyraźną tendencję zwykłą. Uważam, że jedynie w przypadku "Misia" tendencja określona przez redakcję tego czasopisma nie jest prawidłowa. W przypadku pozostałych czasopism wyniki uzyskane w obecnych badaniach powinny utrzymywać się /lub być zbliżone/ podczas ewentualnych analiz kolejnych roczników. Uczeń klas I - III wnikliwiej bowiem niż przedszkolak umie analizować utwory¹⁸, różnicować postaci główne i marginalne, określać ich rolę w utworze fabularnym i udział w kształtowaniu akcji. Kierunek oddziaływań redakcji czasopism przeznaczonych dla uczniów klas młodszych jest więc w tym zakresie prawidłowy.

Akcję utworów mogą kształtować fikcyjne postaci powstałe w wyobraźni autorów. Fikcję literacką mogą autorzy budować również w oparciu o rzeczywiste postaci współczesne bądź postaci historyczne /zwłaszcza bohaterów narodowych/. Pod tym kątem analizowałam opowiadania występujące we wszystkich 12 rocznikach czasopism dla dzieci.

Tabela 8. Autentyzm bohaterów analizowanych utworów

Lp.	Tytuł czasopisma, rocznik	Autentyzm prezentowanych postaci		Razem
		Postać rzeczy- wista	Postać fikcyjna	
1	"MIŚ" 1968	-	16 /100%/	16 /100%/
2	"MIŚ" 1978	-	10 /100%/	10 /100%/
3	"Świerszczyk" 1968	-	102 /100%/	102 /100%/
4	"Świerszczyk" 1978	1 /1,3%/	75 /98,7%/	76 /100%/
5	"Piomyczek" 1968	2 /3,8%/	51 /96,2%/	53 /100%/
6	"Piomyczek" 1978	3 /5,9%/	48 /94,1%/	51/100%/
7	"Vesélye Kartinki" 1968	-	10 /100%/	10 /100%/
8	"Vesélye Kartinki" 1978	1 /4,4%/	22 /95,6%/	23 /100%/
9	"Barvinok" 1971	2 /4,4%/	43 /95,6%/	45 /100%/
10	"Barvinok" 1978	-	26 /100%/	26 /100%/
11	"Murzilka" 1968	1 /2,6%/	38 /97,4%/	39 /100%/
12	"Murzilka" 1978	5 /14,3%/	30 /85,7%/	35 /100%/
R A Z E M :		15	471	486

Z zestawienia wynika, że tylko sporadycznie postać rzeczywista prowokuje do zawiązania akcji utworu beletrystycznego w czasopiśmie dla dzieci. Jeśli występuje, to w utworach czasopism przeznaczonych dla dzieci szkolnych. Obserwuje się jednocześnie, że w roczniku 1978 tych czasopism pojawiło się nieco więcej postaci rzeczywistych niż 10 lat wcześniej. Najwięcej postaci autentycznych wystąpiło w "Murzilce" 1978. Postaci rzeczywiste to przeważnie bohaterowie historyczni.

Niewielka jest różnorodność prezentowanych postaci autentycznych. Na ogół jest to kilka stale powtarzających się postaci w różnych wątkach fabularnych.

Z występowaniem postaci tak rzeczywistych, jak i fikcyjnych nierozzerwalnie wiąże się czas akcji poszczególnych utworów. Dokonałam podziału wszystkich występujących w analizowanych czasopiśmie opowiadań /486/ pod kątem czasu ich akcji, wyodrębniając wypowiedzi: sprzed wojny, z okresu okupacji, okresu powojennego oraz przedstawiające wizję przyszłości. Wyniki zaprezentowane zostały w tabeli 9.

Tabela 9. Podział wypowiedzi według czasu

Lp.	Tytuł czasopisma, rocznik	Wypowiedzi według kryterium czasowego						Razem
		sprzed wojny	Okupacja	Okres powojenny	Wizja przyszłości			
1	"Miś" 1968	-	-	16 / 100% /	-	16 / 100% /		16 / 100% /
2	"Miś" 1978	-	-	10 / 100% /	-	10 / 100% /		10 / 100% /
3	"Świerszczyk" 1968	1 / 1,0% /	2 / 2,0% /	99 / 99,0% /	-	102 / 100% /		102 / 100% /
4	"Świerszczyk" 1978	1 / 1,3% /	5 / 6,6% /	70 / 92,1% /	-	76 / 100% /		76 / 100% /
5	"Piomyczek" 1968	3 / 5,7% /	8 / 15,1% /	42 / 79,2% /	-	53 / 100% /		53 / 100% /
6	"Piomyczek" 1978	5 / 9,8% /	5 / 9,8% /	40 / 78,4% /	1 / 2,0% /	51 / 100% /		51 / 100% /
7	"Vesëlye Kartinki" 1968	-	1 / 10,0% /	9 / 90,0% /	-	10 / 100% /		10 / 100% /
8	"Vesëlye Kartinki" 1978	2 / 8,7% /	2 / 8,7% /	18 / 78,2% /	1 / 4,4% /	23 / 100% /		23 / 100% /
9	"Barvinok" 1971	2 / 4,4% /	6 / 13,3% /	37 / 82,3% /	-	45 / 100% /		45 / 100% /
10	"Barvinok" 1978	3 / 11,5% /	1 / 3,8% /	21 / 80,9% /	1 / 3,8% /	26 / 100% /		26 / 100% /
11	"Murzilka" 1968	5 / 12,8% /	4 / 10,3% /	30 / 76,9% /	-	39 / 100% /		39 / 100% /
12	"Murzilka" 1978	5 / 14,3% /	1 / 2,9% /	28 / 79,9% /	1 / 2,9% /	35 / 100% /		35 / 100% /
R A Z E M:		27	35	420	4	486		486

Z zestawienia wynika, że na łamach czasopism dla dzieci pojawiały się przede wszystkim opowiadania traktujące o problemach współczesności. Poruszane one były w utworach wszystkich analizowanych roczników. Kolejne miejsce zajmowały utwory traktujące o czasach wojny, następnie o okresie przedwojennym. Najrzadziej /w 4 rocznikach/ pojawiły się utwory /pojedyncze/ przedstawiające zbeletryzowane wizje przyszłości. We wszystkich wyodrębnionych przedziałach czasowych postaci literackie prezentowane były jedynie w czasopiśmie "Płomyczek" 1978, "Vesëlye Kartinki" 1978, "Barvinok" 1978, "Murzilka" 1978 - a więc w rocznikach nowszych. W okresie 10 lat zwiększyła się liczba przedziałów czasowych, które można wyodrębnić w utworach tych czasopism. Najmniej przedziałów czasowych obejmowały utwory polskiego "Misia" /wyłącznie współczesność/. Spośród wszystkich analizowanych roczników "Murzilka" 1978 zamieściła najwięcej opowiadań traktujących o okresie przedwojennym /14,3%. Okres okupacji najszerszej potraktował "Płomyczek" 1968 /15,1%. Z uzyskanych danych wynika ponadto, że po 10 latach we wszystkich czasopismach /pomijając "Misia"/ zauważa się więcej wypowiedzi dotyczących okresu przedwojennego, a nieznaczny spadek ilości utworów traktujących o współczesności. Na ogół zmniejszył się też odsetek utworów omawiających okres okupacji /stabilność w "Misiu", wzrost w "Świerzczyku"/.

4. Uogólnienia, wnioski

Uzyskane wyniki badań upoważniają mnie do sformułowania wniosków, w których zawarta będzie ocena zbadanych czasopism.

Wszystkie analizowane utwory literackie okazały się zaangażowanymi wychowawczo. Stopniowo pojawiało się ich coraz więcej zarówno w czasopismach polskich, jak i radzieckich. Słusznie, że wzrost ilości opowiadań o charakterze krytyczno - polemicznym wystąpił przede wszystkim w czasopismach "szkolnych". Jest to uzasadnione względami psychologicznymi.

Uważam, że właściwa jest tendencja wszystkich redakcji do proponowania bohatera - rówieśnika dzieci. Oddziałuje się dzięki temu poprzez wzór osobowy. Zaspokaja się wówczas potrzebę utożsamiania się odbiorców ze swym bohaterem. Zadaniem analizowanych utworów było oddziaływanie wychowawcze zarówno przez proponowane wzory osobowe,

jakie przedstawia jednostka, jak i przez dziecięcego bohatera zbiorowego. Pojedynczy bohater "głośnik"¹⁹ pojawia się w utworach radzieckich w związku z realizacją założeń programu wychowania, według którego zmierza ono do kształtowania u dzieci i młodzieży postawy zgodnej z zasadami moralności komunistycznej. Początkowe oddziaływanie utworów polskich również poprzez bohatera pojedynczego stopniowo przekształca się w coraz systematyczniejsze oddziaływanie przez bohatera zbiorowego.

Niekorzystne wydaje się być obserwowane w opowiadaniach zjawisko "amorfizmu" środowiskowego bohaterów. Postaci literackie ukazywane powinny być w zróżnicowanych środowiskach społecznych /z uwypukleniem problemów charakterystycznych wyłącznie dla nich/. Weryfikacji w tym zakresie winny dokonać zwłaszcza czasopisma polskie. Redakcje radzieckie kładą bowiem większy od polskich nacisk na środowiskową charakterystykę bohaterów - ukazując wiele zróżnicowanych środowisk. Trozumiśle może być jedynie ukazywanie bohaterów "uniwersalnych środowiskowo" w czasopismach dla dzieci przedszkolnych. Dziecko w tym okresie życia w niewielkim jeszcze zakresie potrafi dokonać analizy utworu literackiego. Nie będzie więc w stanie wiązać w zależności ukazywanych problemów ze **specyficznością środowiskową bohatera.**

Prezentując w zasadzie wyłącznie szerszy kontekst jako tło społeczne występującego bohatera opowiadań, czasopisma radzieckie przestały jednocześnie uwzględniać w pełni założenia psychologii rozwojowej dzieci wskazujące na stopniowo poszerzającą się obserwację i działanie dzieci w swym otoczeniu. Właściwą politykę redakcyjną w tym zakresie przyjęły czasopisma polskie /przedszkolne i szkolne/, ukazujące stopniowo poszerzające się otoczenie działającego bohatera. W tym względzie czasopisma polskie są konsekwentne - również w rocznikach wcześniejszych /1968/, jak późniejszych /rocznik 1978/.

Wśród utworów pojawiły się przede wszystkim opowiadania traktujące o problemach współczesności, kolejno o okresie wojennym i przedwojennym. Najrzadziej drukowano utwory przedstawiające wizje przyszłości. We wszystkich wyodrębnionych przedziałach czasowych postaci literackie prezentowane były w analizowanym roczniku nowszym /1978/. Po 10 latach zauważa się we wszystkich czasopismach spadek utworów traktujących o współczesności na rzecz innych prze-

działów czasowych.

W utworach literackich należy ukazywać nie tylko problemy współczesności, ale w większym stopniu wyrażać fantastyczne wizje przyszłości. Może wpłynąć to na rozbudzenie wyobraźni odbiorców, a nawet ukierunkowywać ich twórcze próby literackie. Korzystne jest więc obserwowane we wszystkich czasopismach zjawisko bardziej równomiernego uwzględniania w roczniku 1978 wszystkich wyróżnionych przedziałów czasowych, w których występowali prezentowani bohaterowie.

Tylko sporadycznie postać rzeczywista prowokowała do zawiązania akcji utworu beletrystycznego. Wystąpiło to jedynie w czasopismach "szkolnych". Obserwuje się jednocześnie, że w roczniku 1978 tych czasopism występowało więcej postaci rzeczywistych niż 10 lat wcześniej. Najwięcej było ich w radzieckim czasopiśmie "Murzilka".

Generalnie nie można określić, które z czasopism w sposób najpełniejszy i najbardziej poprawny prezentuje bohaterów literackich. Każde czyni to w określonych zakresach. Jednomyslność redakcji polskich i radzieckich polega m. in. na prezentacji bardziej uproszczonych pod różnymi względami postaci literackich występujących w czasopismach dla dzieci przedszkolnych, a bogatszym kreśleniu ich przez czasopisma szkolne. Zgodność polega również na wychowawczym, często krytyczno - polemicznym charakterze utworów zamieszczanych na łamach czasopism. Utwory te pobudzają czytelników do refleksji nad bohaterem najbliższym dzieciom - ich rówieśnikiem.

Zauważone nieprawidłowości mają na celu uświadomienie ich redakcjom oraz wskazanie ewentualnych kierunków i zakresu modyfikacji.

Uzyskane wyniki badań i wnioski zeń wysunięte są także istotne dla pedagogiki. Uświadamiają nauczycielom potrzebę refleksji nad bohaterem literackim, nad ukazywaniem go dzieciom w procesie edukacji literackiej i wychowania w różnych aspektach, w różnym czasie i w różnych środowiskach. Na jakiego bohatera literackiego istnieje faktyczne zapotrzebowanie wśród dzieci poszczególnych grup wiekowych, wskażą wyniki dalszych badań.

PRZYPISY

¹ K.Kuliczowska, Model bohatera w literaturze dla dzieci i młodzieży, W: Beniaminek czy podrzutek. Głosy o literaturze dla

- dzieci i młodzieży. Wybór tekstów H.Bielawska, Warszawa 1982 s.99
- 2 E.Starorypińska, Pedagogiczne aspekty obcowania dziecka z literaturą, W: Sztuka dla dzieci szkolnych. Teoria. Recepcja. Oddziaływanie. Red. M.Tyszkowa, Warszawa 1979 s. 168
  - 3 Program Wychowania w Przedszkolu, Warszawa 1984 s.8
  - 4 tamże, s.52
  - 5 tamże, str. 54
  - 6 tamże, s.91
  - 7 tamże, s.79
  - 8 Program nauczania początkowego klasy I - III, Warszawa 1983 s.9
  - 9 tamże, s.11
  - 10 tamże, s.10
  - 11 tamże, s.12,17,23
  - 12 op.cit., s.32
  - 13 za: A.Maliszewski, Treści wychowawcze w polskich pismach młodzieżowych. Maszynopis. Ośrodek Badań Prasoznawczych Kraków
  - 14 K.Kuliczowska. Model bohatera...,s. 103, 104, 108 - 109
  - 15 wg J.Papuzińskiej, Wychowawcza rola prasy dziecięcej, Warszawa 1972
  - 16 tamże
  - 17 op.cit., s. 144 - 145
  - 18 patrz: program języka polskiego dla kl.III
  - 19 K.Kuliczowska, Model bohatera..., s. 103